

UDC 94(477.75):930.2

DOCUMENTS OF THE BEY CLANS OF THE CRIMEA FROM THE MIDDLE OF THE 19TH TO THE BEGINNING OF THE 20TH CENTURIES IN THE FUNDS OF THE LAND BANKS OF THE STATE ARCHIVE OF THE ODESA REGION

Oleksandr Bessarab

PhD (Philology)

V. I. Vernadsky Taurida National University

John McCain St., 33, Kyiv, 01042, Ukraine

ovbessarab@gmail.com

Olga Mavrina

PhD (History), Senior Researcher

A. Yu. Krymskyi Institute of Oriental Studies, NAS of Ukraine

4, Mykhailo Hrushevskiy St., Kyiv, 01001, Ukraine

ORCID: 0000-0001-5812-2164

The article introduces into scientific circulation sources from the history of the Bey clans of the Crimea from the middle of the 19th to the beginning of the 20th centuries, which are contained in the funds of the Zemsky Bank of the Kherson province and the Bessarabian-Tavriysky Land Bank of the State Archive of the Odesa Region. In these funds, there are 21 cases of the Shirinskys, Arginskys, Yashlavskys, Mansurskys, and Kypchaskys families regarding the granting of a loan secured by an estate or a plot of land. The cases of the Bey families from the fund of the Zemsky Bank of the Kherson province have not been preserved and are known by their names in the inventories.

An analysis of documents related to loans granted to the bank by Crimean Tatar landowners descended from Bey families was carried out. According to the type of information, the presented sources can be divided into three groups: economic (documents of economic activity, acts of assessment of the yield of the estate or land plot), procedural (correspondence reflecting the stages of obtaining and paying the loan, sale of the estate), personal documents of a social and property nature (agreement about demarcation, *yafta*, deed of sale).

Documents of an economic nature provide an opportunity for a broader and more detailed study of the state of land ownership and the nature of management of the descendants of the Crimean Tatar aristocracy at the end of the 19th century. It is obvious that the established way of management of the once large landowners, descendants of the Bey clans, did not meet the need for funds. The estates were re-mortgaged several times.

Procedural documents show that loans were granted quite quickly, the Bank's Management Board monitored the work of its agents in assessing the profitability of the estate, and was also interested in solving the problems of its customers, preserving their property and preventing the sale of property.

The most informative documents that characterize the social and economic processes that took place among the Crimean Tatar nobility during the 19th century are the personal documents of the owners of estates: deeds of sale, agreements on the delimitation of land, distribution acts upon receiving an inheritance, which actually reflect the process of land dispossession of the descendants

of the Crimean Tatars family aristocracy and the collapse of the traditional foundations of the rural community during the 19th century.

Keywords: Bey clans; Crimean Tatar aristocracy; funds; land banks; loan; 19th century; pledge; sources; Taurian province

ДОКУМЕНТИ БЕЙСЬКИХ РОДІВ КРИМУ СЕР. ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТ. У ФОНДАХ ЗЕМЕЛЬНИХ БАНКІВ ДЕРЖАВНОГО АРХІВУ ОДЕСЬКОЇ ОБЛАСТІ

О. В. Бессараб, О. С. Мавріна

Вступ

У Державному архіві Одеської області містяться матеріали фондів земельних банків Російської імперії, які з'явилися в 60-х роках ХІХ століття на Півдні України, а саме Земського банку Херсонської губернії та Бессарабсько-Таврійського земельного банку. Матеріали фондів репрезентують перебіг розвитку поземельних відносин на Півдні України, зокрема й у Криму, у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст.

Загалом, земельний банк є різновидом іпотечного банку, що надає послуги кредиту під заставу землі або іншого сільськогосподарського майна. Російська імперія мала досить розвинену систему земельних банків, однак перші земельні банки з'явилися саме на українських землях. Першою такою установою стало відкрите в 1864 році в Одесі Товариство поземельного кредиту для Херсонської губернії, з 1871 року – Земський банк Херсонської губернії [Краснікова 1999, 64]. У Харкові О. Алчевський також у 1871 році відкрив перший акціонерний земельний банк. Діяльність земельних банків мала позитивний ефект, оскільки сприяла кредитуванню сільського господарства. Однак після більшовицького перевороту 1917 року земля була націоналізована і земельне кредитування втратило актуальність [Лазепка 2010].

Перший Земський банк Херсонської губернії з 1864 року забезпечував переважно потреби у грошових коштах сільських товаровиробників. Бессарабсько-Таврійський земельний банк, створений у 1872 році, окрім земельних позик, спеціалізувався на операціях з нерухомістю в містах.

В українській і зарубіжній історіографії досліджувались окремі аспекти функціонування кредитно-фінансової системи на території України в другій половині ХІХ – на початку ХХ ст., як-от: історія іпотечного кредитування в Україні, становлення та функціонування земельних банків, еволюція кредитно-фінансових установ; досліджувались окремі юридичні аспекти діяльності Земського банку Херсонської губернії, що знайшло своє відображення в нечисленних дослідженнях: О. Краснікової, А. Криськова, Д. Селіхова, В. Кириченка, Н. Проскуракової Н. Темірової [Краснікова 1998; 1999; Темірова 2001; Проскуракова 2002; Кириченко 2009; Криськов 2014; Селіхов 2018].

Поштовхом для проведення подальших джерелознавчих досліджень стало ґрунтовне видання у 2010 р. описів фондів земельних банків з обласних архівів Одеси, Дніпропетровська, Кіровограда [Земельні банки... 2010]. Важливими в цьому аспекті стали описи Земського банку Херсонської губернії (ф. 249) та Бессарабсько-Таврійського земельного банку (ф. 305) з Державного архіву Одеської області (далі – ДАОО). Попередній аналіз матеріалів фондів виявив значний пласт джерел до історії кримськотатарської знаті Таврійської губернії кінця ХІХ – початку ХХ ст. [Мавріна 2018]. У фондах банківських установ містяться документи про надання позики під заставу земель кримськотатарській знаті, які несуть у собі широкий спектр інформації – відомості про поіменний склад власників маєтків, характер спадкування, час укладання угод за позиками та ін.

На жаль, не всі справи з фондів вказаних банків збереглися, оскільки під час Другої світової війни найбільших втрат зазнали саме фонди кредитно-банківських установ Одеського архіву, порівняно з аналогічними фондами архівів Південної України.

Фонд Земського банку Херсонської губернії (249) зазнав дуже значних втрат. У фонді 249 усього за описом № 1 – 7278 справ, 5620 втрачено, у наявності – 1658 од. зб.; опис № 2 (1841–1916) містить 20 справ, у яких представлені плани-креслення земельних ділянок. У фонді 305 Бессарабсько-Таврійського земельного банку всього за описом № 1 – 4142 справи, бракує та втрачено 781 справу.

Серед втрачених справ, безумовно, і справи заставників із Таврійської губернії, зокрема й кримськотатарської аристократії. Однак все ж таки деяку інформацію про те, які саме землі чи майно заставлено сімействами, про зміну власників майна можна простежити за назвою справ, що були втрачені. Іноді згадки про застави майна (справи щодо яких відсутні у фондах банку) представниками знатних мусульманських фамілій Криму можна знайти серед відкритих справ, оскільки кримськотатарська знать часто брала позики на декілька маєтків або земельних угідь.

Серед землевласників мусульман-дворян, які заставляли землю, є як представники бейських фамілій – Ширінські, Аргінські, Яшлавські, Кипчакські, Мансурські, – так і відомі в Криму мурзинські сімейства – Абдураманчикові, Аїрчинські, Арабські, Балатукови, Біясланови, Булгакови, Джанкличі (Джанкличські), Карашайські, Колечські, Кримтаєви, Ногаєви, Хункалови, Челебієви, Еділерські та ін. [Мавріна 2018, 21–22].

Документи справ про позику під заставу майна бейських родів Криму в фондах земельних банків ДАОО

Метою цієї розвідки є уведення до наукового обігу та дослідження документів бейських фамілій, що представлені у фондах земельних банків у ДАОО. Як відомо, у XIX столітті в Криму бейські фамілії були представлені 6 родами, які вели свій родовід від бейських родів Кримського ханства: Ширін, Аргін, Яшлав, Мансур, Кипчак, Сіджеут. Немає відомостей про рід Сіджеут у Криму із середини XIX століття, можливо, представники роду покинули Крим під час Кримської війни 1853–1856 рр. Всі інші 5 бейських родів проживали в Криму до початку XX століття, і їхні документи представлені в матеріалах архівних фондів земельних банків, а саме Земського банку Херсонської губернії та Бессарабсько-Таврійського земельного банку.

Бейські роди звичайно досить нерівномірно представлені в цих фондах. Серед матеріалів Бессарабсько-Таврійського земельного банку – 1 справа бейського роду Яшлавських, 1 справа Кипчакських, 7 справ Ширінських, одна з них втрачена (відома тільки за описом), Мансурські не представлені в документах Бессарабсько-Таврійського банку, рід Аргінських – 6 справ.

У фонді 249 справи бейських родів втрачені й відомі лише за описами: Кипчакські – 1 справа, Ширінські – 2, Аргінські – 1, Мансурські – 2.

Загалом у цих двох банківських установах було відкрито 9 справ Ширінських, 7 справ Аргінських, 2 – Кипчакських, 2 – Мансурських, 1 – Яшлавських. Якщо значна частка справ, відкритих у банку Ширінськими, не є чимось неординарним, оскільки Ширінські були одним із найчисленніших сімейств із бейських родів у XIX столітті в Криму, поряд з Кипчакськими, Мансурськими, то Аргінські, число справ у банках яких становить 7, були досить нечисленним родом на кінець XIX століття, як, власне, і Яшлавські.

Справи, які відкривав банк, являють собою матеріали про видачу позики під заставу маєтку або частіше земельної ділянки. Відкривались вони на ім'я власника і закривались із закриттям позики, але зберігали всю інформацію про зміну власників. Тобто справа поповнювалася документами нових власників і всіх банківських

операцій, які вони проводили, що дає змогу отримати відомості про власників до 1917 року, а також простежити процес втрати земельної власності колись найбільш широкими землевласниками в Криму – бейськими родами Криму.

Слід зазначити, що, незважаючи на те що Земський банк Херсонської губернії був створений у 1864 році, представники бейських родів у цьому банку почали брати позики тільки з початку ХХ століття. Найбільш рання справа щодо застави маєтку дворянином Сулейманом мурзою Мансурським датується 1901 роком [ДАОО, ф. 249, оп. 1, спр. 2399]. Справу втрачено, як і інші справи, що стосуються позик бейських родів у цьому банку. Однак у фонді збереглися справи мурзинських фамілій кримськотатарської знаті, що робили позики в цьому банку, датовані останньою чвертю ХІХ століття, наприклад Ногаєвих [ДАОО, ф. 249, оп. 1, спр. 310]. Також збереглися документи (геометричний спеціальний план), що містять інформацію про представників роду Хункалових, роду мурз Джаспінських та їхні земельні володіння. Документи були вилучені зі справ за позиками 1870 і 1876 років і сформовані в окремі справи [ДАОО, ф. 249, оп. 1, спр. 5676, 6010].

Однак, як уже зазначалося, більшість документів щодо земельної власності кримськотатарської знаті, зокрема й документи бейських родів, збереглися в матеріалах ДАОО, ф. 305 Бессарабсько-Таврійського земельного банку, опис 1 (1868–1920).

Аналіз справ показує, що зазначені матеріали виявляються неочікувано інформативними і не тільки містять власне історію самої позики, перебіг її погашення, зміну власників, а й дають змогу простежити більш ранню історію володіння маєтком або земельною ділянкою. Документи, які подавалися до банку для отримання позики, включали також акт про розмежування землі між сусідами та їхніми спадкоємцями, акти роздільного володіння землею між родичами, оскільки спадкові землі передавалися членам родини в спільне володіння, що також дає інформацію про межі володінь бейських сімейств, сімейні зв'язки, матримоніальні зв'язки, механізми передачі у спадок. Отже, документи не тільки містять інформацію про власне поземельні відносини в Криму, економічну історію Криму цього періоду, а й є цінним матеріалом для реконструкції соціальної історії кримських татар, генеалогічної історії, сімейної та ін.

Завданнями цього дослідження є аналіз документів, що подавалися до банку для отримання позики представниками бейських фамілій, структурування документів за типами інформаційного навантаження, з'ясування перебігу та процедури отримання позики, механізмів оцінки маєтку або земельної ділянки та погашення позики.

Аналіз справ сімейств Аргінських і Ширінських, які, як свідчать документи, були пов'язані між собою матримоніальними зв'язками, дає змогу вирішити ці завдання, а також з'ясувати, як відбувалися продаж маєтку або землі, що перебували під заставою, та зміна власників і як бейські кримські роди втрачали родову земельну власність.

Загалом документи цих справ можна розділити на три групи (типи): 1) документи економічного характеру: окладні листи, у яких містились ім'я власника майна, розташування майна, дохідність та податки, якими обкладалось майно, а також суми недоїмок, тобто боргів за податками; акт оцінки банку, який також ніс інформацію про активи маєтку, його дохідність, оцінку вартість; рішення про надання позики на певний термін; 2) документи процедурного характеру, що ілюструють процес отримання позики та комунікації з власником майна, тобто листування банку з власником, повіреними, терміни надання позик, терміни погашення, реагування на зміну власників, перезастави, листування за запитамі і т. ін.; 3) документи соціального характеру, які надавалися власниками, а саме документи на права власності: купчі грамоти (угоди), “полюбовні сказки” про межування, увідні листи, яфти (розподільчі акти при отриманні спадку, описи майна).

Справа 533 “О выдаче ссуды под залог имения при д. Тав-Даир Симферопольского уезда Таврической губернии вдове штабротмистра Фатьме Султан Ханым Аргинской (по 1 мужу Ширинской), дворянину Льву Робертовичу Джаксон, Наталье Ивановне Джаксон. (4 августа 1892 года – 19 мая 1919 года)” (257 арк.) наочно демонструє не тільки процедуру отримання позики, а й як саме, за яких обставин бейські фамілії втрачали свої земельні угіддя. Справа формувалась банківськими службовцями, і, як свідчить назва, до справи додавалися документи нових власників (іноді співвласників), ім’я яких відображалось і в назві справи. У цій справі зафіксовано зміну власника маєтку, і власне документи Фатьми Султан Ханим Аргинської та її нащадків містяться в цій справі з 1-го до 74 аркуша, процедура продажу завершується в 1897 році, і з цього часу до 1919 року маєток перебував у власності Джаксонів і відповідно під заставою в банку.

Зазначений кейс складається із власне справи про оцінку маєтку Фатьми Султан Ханим Аргинської при селищі Даір Шайтан, розпочату 4 серпня 1892 року № 40 [ДАОО, ф. 305, оп. 1, спр. 533, арк. 1–11] агентом банку, документів, які підтверджували власність Аргинської на цей маєток, та поточних документів: про сплату відсотків, перезастави маєтку, продаж за борги і зміну власників. Серед документів містяться: заява в банк від 22 липня 1892 року від повіреного вдови Фатьми Султан Ханим Аргинської Льва Робертовича Джаксона про надання позики [ДАОО, ф. 305, оп. 1, спр. 533, арк. 2], документи, які підтверджували дохідність маєтку, посвідчення нотаріуса про затвердження розмежування на підставі “полюбовної сказки” співвласників землі, акт оцінки тощо.

Довіреність Джаксону на проведення договорів застави селища Даір була видана Аргинською ще 13 січня 1891 року, тобто за 1,5 року до початку справи про позику [ДАОО, ф. 305, оп. 1, спр. 533, арк. 28]. Заява на позику банку містила інформацію про кількість зручної (орної) та незручної землі, оцінку її власником, прохання про видачу позики на певний строк. У цій справі Аргинська віддавала в заставу селище Даір Шайтан загальною площею 160 десятин 1200 сажнів (з них зручної – 157 десятин і незручної – 3 десятини 1200 сажнів), власна оцінка дохідності маєтку – 42 472 рублі, під позику 16 тис. рублів на 48 років і 6 місяців [ДАОО, ф. 305, оп. 1, спр. 533, арк. 2–6]. На підставі заяви та документів агент банку здійснював оцінку маєтку або ділянки землі, яка віддавалась під заставу (зазвичай власники вносили певну суму на витрати банку для здійснення оцінки) [ДАОО, ф. 305, оп. 1, спр. 969а, арк. 1]. Акт оцінки маєтку Аргинської проведено агентом банку 4 серпня 1882 року. Документи є насправді досить інформативними: міститься повний опис ділянки землі або маєтку: скільки містить орної землі, скільки незручної, з якими власниками, якими ділянками чи селами межує, координати розташування землі, її дохідність. Як свідчить акт оцінки, маєток Фатьми Султан Ханим Аргинської був досить прибутковим. З півночі маєток межував із землями дачі селища Даір Осмоловського, зі сходу, півдня і заходу – із землями дачі Санкт-Петербурзькі мазанки, що було володінням поселенців-власників.

Маєток розташовувався в 10 верстах від Сімферополя та у 12 верстах від Сімферопольської залізничної станції на “посередній височині”, яка спускалась до річки Бештерек, уздовж течії якої розташовувалися сади та поливні місця. Ґрунти – суглинки та чорнозем, значна частина землі (до 50 десятин) становить тучний чорнозем. “Наявність великої кількості проточної води, чудові якості ґрунту, сусідство великого багатолюдного села, що потребує землі й високо її оплачує, близькість до міста, а внаслідок цього дешевизна доставлення та легкий збут продуктів” – все це робило маєток високоприбутковим [ДАОО, ф. 305, оп. 1, спр. 533, арк. 7–8].

В акті оцінки наводяться статті прибутку маєтку, а саме: оренда заїжджого двору зі службами і 2 десятинами городньої землі з прибутком; продаж фруктів із саду від 1000 до 2000 рублів. Густина населення визначається як висока, зазначено будівлі:

2 невеликі кам'яні будинки зі службами для садівника і прикажчика, 18 селянських кам'яних хат зі службами, критих черепицею, а також трактир із заїжджим двором та сараями з каменю під черепицею загальною вартістю 3000 рублів. На думку повіреного власниці, ціна маєтку, який віддавався під заставу, становила 42 тис. 472 рублі. Оцінка маєтку агентом банку за прибутковістю і дійсною вартістю була визначена в 15,914 рублів [ДАОО, ф. 305, оп. 1, спр. 533, арк. 8].

За процедурою агент надсилав акт оцінки маєтку або земельної ділянки на погодження банку. Відомі випадки, коли агенти банку занижували оцінку вартість землі, як це відбулося, наприклад, з оцінкою маєтку Фери Султан Ханім Ширінської (дівооче прізвище Аргінська), яка закладала частину землі при селищі Аргін у 1895 році, а саме: 198 десятин 2010 кв. сажнів, з яких орної землі було 196 дес., а незручної – 2 десятини 2010 кв. сажнів [ДАОО, ф. 305, оп. 1, спр. 969а, арк. 149]. Ґрунти були чорноземні, і власниця віддавала всю землю під оранку сусіднім власникам, оренди або яких-небудь додаткових споруд маєток теж не мав. Крім того, закладна земля була розташована в західній стороні від великої шосейної дороги, яка йшла із Сімферополя через селище Зую в м. Карасубазар, і була у 27 верстах від Сімферополя, у 8 верстах від Зуї та у 12 – від Карасубазара.

На думку власниці Фери Султан Ханім Ширінської, ціна маєтку становила 16 848 рублів. Агент банку оцінив дохідність маєтку у 12 400 рублів, або кожну десятину зручної землі – по 63 руб. 27 коп. [ДАОО, ф. 305, оп. 1, спр. 969а, арк. 32–33]. Оцінна ж комісія банку не погодилася з оцінкою агента (агентом банку при оцінці вказаного маєтку був Лев Джаксон, який власне був повіреним вдови Фатьми Султан Ханім Аргінської для проведення угод за заставою селища Даїр) і надала висновок від 9 липня 1896 року, що агент занижив суму оцінки прибутковості маєтку. Комісія визначила прибутковість маєтку в 13 тисяч 980 рублів 66 копійок (десятина зручної землі – у 71 р. 33 коп.) [ДАОО, ф. 305, оп. 1, спр. 969а, арк. 34].

Якщо порівняти маєтки Фатьми Султан Ханім Аргінської і Фери Султан Ханім Ширінської, то очевидною буде менша прибутковість останнього і його менш зручне географічне положення порівняно з маєтком Фатьми Султан Ханім Аргінської, з будівлями, трактиром, заїжджим двором, фруктовими садами, заплавленими луками та ін., оцінена агентом банку в 15,914 рублів. Однак 17 серпня 1892 року банк схвалив оцінку агента в 15,914 рублів, по 101 руб. 36 коп. за десятину зручної землі [ДАОО, ф. 305, оп. 1, спр. 533, арк. 9].

Отже, порівняння процедури оцінки цих двох маєтків приводить до висновку, що банк здійснював оцінку прибутковості з розрахунку вартості десятини зручної землі, а не маєтку загалом. Якість ґрунтів, географічне положення загалом впливали на оцінку дохідності, однак наявність додаткових статей прибутку, як-от оренда, фруктові сади, інша господарська діяльність, яка велася в маєтку, меншою мірою впливала на оцінку вартості дохідності маєтку і відповідно на суму видачі позики.

Після проведення оцінки, для ухвалення остаточного рішення про видачу позики банк за процедурою звертався в Особливу комісію з вакуфів¹ із запитом: чи входить вакуфна земля до складу маєтку, що віддається під заставу. Після отримання відповіді, яка б підтверджувала відсутність вакуфної землі у складі маєтку, банк ухвалював рішення про видачу позики [ДАОО, ф. 305, оп. 1, спр. 969а, арк. 35–36].

Із записів банку від 28 серпня 1828 року видно, що Аргінська просить видати 16 000 рублів під заставу маєтку на 48 років і 5 місяців, банк запропонував видати 9 000 рублів, однак позику не було видано, оскільки позичальник (Аргінська) відмовився отримувати її в 2 півріччі 1892 року [ДАОО, ф. 305, оп. 1, спр. 533, арк. 10–11].

Очевидно, Аргінська дуже потребувала коштів і не змогла знайти їх деінде, тому що 2 листопада 1892 року, тобто через 2 місяці, Л. Джаксон як її повірений звернувся до банку з повідомленням про згоду Аргінської на меншу суму позики – 8 тисяч 600 рублів, оскільки гроші потрібні для виплати за закладною пані Афанасьєвій

[ДАОО, ф. 305, оп. 1, спр. 533, арк. 15]. Суму позики 8 тисяч 600 рублів повірений Л. Джаксон отримав тільки через три місяці – 13 березня 1893 р., підписавши зобов'язання про виплату відсотків на 48 років і 8 місяців [ДАОО, ф. 305, оп. 1, спр. 533, арк. 36].

Втрата Аргінською свого маєтку за цією позикою почала розвиватися з калейдоскопічною швидкістю. Вже 15 березня 1893 р. Л. Джаксон просить у банку дозволу на проведення другої закладної на цей маєток. 16 березня банк дає такий дозвіл [ДАОО, ф. 305, оп. 1, спр. 533, арк. 38–39]. І 5 квітня за заявою Л. Джаксона від 12 березня 1893 року банк надсилає в Сімферопольський окружний суд 15 тисяч 76 рублів 67 копійок для погашення боргів Аргінської за закладною Афанасьєвої [ДАОО, ф. 305, оп. 1, спр. 533, арк. 43].

Через 3 роки, 7 березня 1896 року, судовий пристав Сімферопольського окружного суду повідомляє банк про призначення на 11 травня 1896 року продажу маєтку на задоволення позову надвірного радника В. Скібіна за заставою в сумі 8 тисяч рублів від 7 квітня 1895 року і 453 руб. 93 копійки витрат. Маєток виставлено на продаж з оцінною вартістю 5 000 рублів [ДАОО, ф. 305, оп. 1, спр. 533, арк. 52–53].

Л. Джаксон 23 березня звертається в банк із проханням надати документи для здійснення перезастави маєтку на прохання Аргінської, зважаючи на її виключне становище у зв'язку з продажем, і 15 квітня 1896 року такий дозвіл було отримано [ДАОО, ф. 30, оп. 1, спр. 533, арк. 56–57]. 17 травня 1896 року судовий пристав Сімферопольського окружного суду повідомив про скасування публічних торгів, а 18 травня 1896 року знову опублікував заяву про призначення продажу маєтку Аргінської на 27 липня з оцінною сумою 5000 рублів за тим самим позовом В. Скібіна [ДАОО, ф. 305, оп. 1, спр. 533, арк. 59, 61]. 27 липня торги з продажу маєтку Аргінської не відбулися, продаж був скасований за заявою В. Скібіна [ДАОО, ф. 305, оп. 1, спр. 533, арк. 65]. Очевидно, Аргінська намагалась домовитися зі В. Скібіним та уникнути продажу, але змогла відтермінувати приблизно на рік. 20 травня 1897 року судовий пристав Сімферопольського окружного суду повідомив про призначення 2-го публічного продажу на 30 липня 1897 року за тим же позовом В. Скібіна з оцінною сумою продажу 5 тис. руб. [ДАОО, ф. 305, оп. 1, спр. 533, арк. 68].

29 травня банк отримав повідомлення від Мустафи-мурзи Ширінського, що у зв'язку зі смертю матері він є спадкоємцем маєтку [ДАОО, ф. 305, оп. 1, спр. 533, арк. 69]. Однак зміна спадкоємця не привела до скасування торгів. 30 липня 1897 року торги відбулися. Цього ж дня до банку надійшла телеграма від Л. Джаксона з проханням до правління банку надати довідку про борг по маєтку Аргінської та кількість термінових платежів у зв'язку з продажем для пред'явлення її в суді [ДАОО, ф. 305, оп. 1, спр. 533, арк. 72]. У серпні 1897 року судовий пристав Сімферопольського окружного суду Кулаков проінформував правління банку, що маєток Аргінської було куплено на торгах 30 липня 1897 року Л. Джаксоном за 15 100 рублів [ДАОО, ф. 305, оп. 1, спр. 533, арк. 74]. Отже, нащадки Аргінської втратили маєток, і він перебував у власності сімейства Джаксонів більш ніж 20 років. Справу було закрито 19 травня 1919 року [ДАОО, ф. 305, оп. 1, спр. 533, арк. 75–257].

Проаналізовані вище 2 типи документів (економічного і процедурного характеру), що містяться у справах про видачу позик під заставу майна, дають змогу оцінити, яким був стан землеволодіння та характер господарювання кримськотатарської знаті на кінець XIX століття, зокрема й нащадків бейських родів. Очевидно, що усталений спосіб господарювання колись великих землевласників – нащадків бейських родів не забезпечував потребу в коштах. Маєтки перезаставлялися по декілька разів. Документи процедурного характеру демонструють, що позики надавалися досить швидко, правління банку контролювало роботу своїх агентів з оцінки власності, а також було зацікавлене у вирішенні проблем своїх клієнтів, збереженні їхньої власності й недопущенні розпродажу майна.

Найбільш інформативними з погляду соціальних процесів, які відбувалися в Криму в цей період у середовищі кримськотатарської знаті і становлять надзвичайний інтерес, є документи 3 групи, що характеризували соціальний стан нащадків бейських родів, а саме документи на право власності: купчі грамоти (угоди), “полюбовні сказки” про межування, увідні листи, тобто уведення у володіння майном, яфти (розподільчі акти при отриманні спадку, описи майна).

Досить характерним документом є так званий “полюбовна сказка про розмежування”. Оскільки рід володів землею на правах загальної власності, то для виділення частини землі, яка віддавалась під заставу із загальної кількості, потрібна була письмова згода всіх власників, а також сусідів, які підтверджували розмежування.

У справі 533 щодо застави на маєток Аргінської також міститься документ “полюбовна сказка про розмежування”, який додається до довідки від 2 липня 1892 року за підписом старшого нотаріуса Сімферопольського окружного суду в доповнення до заставного свідоцтва від 4 липня 1892 р. на маєток Аргінської у 160 десятих $\frac{1}{2}$ кв. сажнів за купчою від 2 грудня 1870 р. № 98. У довідці нотаріус засвідчує, що розмежування дачі селища Тав-Даїр затверджено 28 листопада 1889 року Таврійським губернським правлінням на підставі “плану спеціального межування від 5 грудня 1820 року і на підставі полюбовної сказки співвласників дачі селища Тав-Даїр 31 жовтня 1889 року” [ДАОО, ф. 305, оп. 1, спр. 533, арк. 18].

Зі “сказки” про розмежування стає зрозуміло, що земля (дача), яку було внесено до генерального розмежування в 1820 році, складалась із земельних угідь 2 сіл та хутора Таврійської губернії Сімферопольського повіту, а саме сіл Даїр і Хан Елі з ділянкою землі під назвою “хутір Фундукли”. Власники цієї дачі дворяни Ширінські – Мустафа мурза, Батир мурза, опікуни над маєтком спадкоємців померлого дворянина Ісляма мурзи Ширінського, вдова штаб-ротмістра Фатьма Султан Аргінська (по першому чоловікові Ширінська), інженер полковник Павло Миколайович Казначеев, його дружина Олександра Іванівна Казначеева, особа духовного звання Абіль Керім Ефенді Кадрі Ефенді оглу, французькопіддана Сузана Карпівна Гюс та уповноважений від Особливої комісії з вакуфів підписали “полюбовну сказку” про те, що загальна дача сіл Даїр і Хан Елі, яка у плані за 1798 рік значиться площею 2 883 десятини 304 сажні і в ділянці при хуторі Фундукли – 214 десятих 47 сажнів, загалом – 3097 десятих 351 сажень, розмежується і межування затверджується. У “сказці” подається детальний план розмежування з межами, причому ділянка ділиться на 7 частин, серед них 2 частини становлять земельні угіддя вакуфу. У цьому переліку й земля, що належить Фатьмі Султан Аргінській, – 160 десятих 1200 сажнів із прописаними межами. Окремо наголошується на восьмій частині розмежованої дачі, яка переходить у загальне володіння Ширінських – Мустафи мурзи, Батира мурзи, спадкоємців померлого дворянина Ісляма мурзи Ширінського, – загальною площею 1861 десятих 600 сажнів. Розмежування було затверджено 25 листопада 1889 року Особливою комісією з вакуфів, а 26 листопада 1889 року – Таврійським губернським правлінням [ДАОО, ф. 305, оп. 1, спр. 533, арк. 19–26].

Зазначений документ дає інформацію про розташування родових земель бейської аристократії, зміну меж і динаміку втрати ними земельних угідь. Як свідчить цей документ, на кінець XIX століття із 3097 десятих 351 сажня землі, якими володіло сімейство Ширінських у селищах Даїр і Хан Елі, у спільному володінні сімейства залишилися 1861 десятих 600 сажнів, ще 160 десятих 1200 сажнів були у приватному володінні Аргінської (Ширінської). Інша ж земля, близько 1000 десятих, була або передана у вакуф, або продана. У 90-х роках XIX століття цей процес ще більш посилювався.

Викликає інтерес також ще один документ цієї групи – яфта (розподільчий акт при спадкуванні майна), – який видавався і затверджувався Таврійським магометанським правлінням. Яфта міститься у справі Ширінських-Кипчакських щодо

позики під заставу с. Асма Сімферопольського повіту. Документ досить пізній, датується 18 січня 1912 року. Яфта була видана Мустафі мурзі Кипчакському, племіннику покійної Зейнеп Ханім Ширінської, уродженої Кипчакської, про розподіл майна, яке становило 49 десятин 1733 ½ кв. сажнів землі та було отримане нею у спадок від матері Айше Султан Ханім Кипчакської, уродженої Челбашевої, із загальної кількості 198 десятин 2132 ½ кв. сажнів. Спадкоємцями цієї землі були племінники покійної статський радник Мустафа (51 рік), дворянин Фазил (42 роки), корнет у відставці Селямет (36 років). Інших спадкоємців не було. Племінники, сини рідного брата Мемета – Фазил і Селямет, від частки спадку відмовилися, тому все майно перейшло Мустафі мурзі Кипчакському [ДАОО, ф. 305, оп. 1, спр. 696, арк. 105–106]. Власне цей тип документа демонструє порядок спадкування родового майна в середовищі кримськотатарської аристократії, оскільки загальне користування землею існувало ще на початку XX ст. Також за яфтою можна простежити сімейні та матримоніальні зв'язки кримськотатарських аристократичних родів, з'ясувати генеалогічну історію роду.

Висновки

Під час дослідження матеріалів архівних фондів земельних банків у ДАОО, а саме фондів Земського банку Херсонської губернії та Бессарабсько-Таврійського земельного банку, було виявлено 21 справу нащадків 5 бейських родів Криму (Ширінських, Аргінських, Яшлавських, Мансурських, Кипчакських) про надання позики під заставу маєтку або ділянки землі. Справи бейських родів з фонду Земського банку Херсонської губернії втрачені й відомі лише за назвами в описах (6 справ). У фонді Бессарабсько-Таврійського земельного банку з 15 справ бейських родів втрачена 1 справа сімейства Ширінських і відома за назвою в описі. Більшість справ датуються початком 90-х років XIX століття. Дві справи, а саме справи Ширінських, датовані 1873 роком, тобто відкриті через 2 роки після початку діяльності банку.

Аналіз документів за позиками бейських фамілій дає підстави розділити їх за інформативністю на три групи: перша – це матеріали економічного характеру, що включають документи для оцінки прибутковості майна або землі, які віддавалися під заставу, та власне акт оцінки маєтку банком з визначеною сумою позики; друга – процедурні документи, що відображають процес отримання та перебіг погашення позики, зміну власників; третя – особисті документи власників соціального та майнового характеру, як-от увідні листи, яфти (розподільчі акти при отриманні спадку), “полюбовні сказки” про межування, купчі грамоти, угоди, які датуються 20–80-ми роками XIX ст. та містять посилання на документи кінця XVIII ст.

Детальний аналіз справ щодо позик під заставу майна нащадків бейських родів Криму дасть можливість більш широкого та детального дослідження стану поземельних відносин у середовищі нащадків родової аристократії Криму, які протягом століть залишались найбільшими землевласниками, а на кінець XIX століття втрачають маєтки та землі. Розширити джерельну базу досліджень щодо бейських родів можуть справи за позиками кримськотатарських мурзинських фамілій, що містяться у фондах Одеського архіву. У справах нащадків мурзинських родів служилої знаті колишнього Кримського ханства містяться як прямі, так і опосередковані джерела щодо власності та земельних угідь аристократії, оскільки на кінець XIX століття вони були пов'язані між собою як сусідськими, так і сімейними зв'язками.

¹ Особлива комісія з вакуфів була затверджена імператором Олександром III 28 лютого 1885 р. Головні завдання, які виконувалися комісією, полягали в перевірці наявності вакуфного майна і права володіння ним. Щодо приватних вакуфів, після проведення їхнього обліку і визначення статусу, комісія виконувала суто функції нагляду – у разі припинення

існування кримськотатарського роду, у користуванні якого перебував вакуф, майно мало перейти в розпорядження казни [№ 3956... 1888, 451].

ЛІТЕРАТУРА

Державний архів Одеської області (ДАОО). Ф. 249, оп. 1, спр. 2399 “О залоге имения землевладельца Евпаторийского уезда, дворянина Сулеймана мирзы Мансурского при д. Нурали и Бай Огли Кипчак (24.10.1901 г.)”.

ДАОО. Ф. 249, оп. 1, спр. 310 “О залоге имения землевладелицы Симферопольского уезда, дворянки Зейнеп Султан Ханым Ногаевой при д. Джавджурек (05.12.1870 – 11.10.1895)”.

ДАОО. Ф. 249, оп. 1, спр. 5676 “Геометрический специальный план Таврической губернии Евпаторийского уезда дачи деревни Камбар с принадлежащими к ней всеми землями, которая во владении состоит Мустафы мурзы, Али мурзы, Меметши? мурзы и Абу газы? мурзы Джаспинских (из дела Федора и Николая Арандт 1870 года)”.

ДАОО. Ф. 249, оп. 1, спр. 6010 “Геометрический специальный план Таврической губернии Перекопского уезда дачи деревни Кият общего владения родных братьев духовного звания Решед Челебия и имама Али...? Ефендия и полковника Амет бея Хункалова (из дела 1876 года)”.

ДАОО. Ф. 305, оп. 1, спр. 533 “О выдаче ссуды под залог имения при д. Тав-Даир Симферопольского уезда Таврической губернии вдове штабротмистра Фатьме Султан Ханым Аргинской (по 1 мужу Ширинской), дворянину Льву Робертовичу Джаксон, Наталье Ивановне Джаксон. Начато 4 августа 1892 года – закончено 19 мая 1919 года”. 257 арк.

ДАОО. Ф. 305, оп. 1, спр. 695 “О выдаче ссуды под залог имения при д. Асма, Симферопольского уезда Таврической губернии жены дворянина Зейнеп Султан Ширинской и коллежского регистратора Мемет мурзы Кипчакского, Фазыла, статского советника Мустафы и Селямета мурз Кипчакских, Феодосийского купеческого сына Ильи и коллежского советника Абрама Соломонович. Крым. (06.09.1894 – 19.09.1914)”. 145 арк.

ДАОО. Ф. 305, оп. 1, спр. 969а “О выдаче ссуды под залог имения в даче 2 части дачи дер. Аргин, по купчей при д. Бастурчи, Симферопольского уезда Таврической губернии, вдове дворянина Фера Султан Ханым Ширинской, двор. Сеит Гирею Аргинскому, Старокрымским мещанам Марку, Филипу и Георгию Романовым, Каптенко и др. (21.12.1895 – 4.10.1917)”. 149 арк.

Земельні банки Новоросійського краю (за описами фондів Одеського, Дніпропетровського та Кіровоградського архівів) / Авт.-упор.: А. В. Пивовар, О. І. Пеший, К. В. Шляховий. Київ, 2010.

Кириченко В. Є. Урядовий контроль за акціонерними іпотечними банками в умовах кризових явищ кінця ХІХ – початку ХХ ст. // **Учѐные записки Таврического национального университета им. В. И. Вернадского. Серия “Юридические науки”.** Т. 22 (61), № 1. 2009.

Краснікова О. М. З історії іпотечного кредитування в Україні // **Фінанси України, 1998,** № 4.

Краснікова О. М. З історії становлення та функціонування земельних банків в Україні (1861–1918 рр.) // **Український історичний журнал, 1999,** № 6.

Криськов А. Акціонерні установи іпотечного кредитування в губерніях Правобережної України другої половини ХІХ століття // **Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету ім. В. Гнатюка. Сер.: Історія.** Вип. 1, ч. 1. 2014.

Лазепка В. І. Земельний банк // **Енциклопедія Сучасної України** [Електронний ресурс] / Редкол.: І. М. Дзюба, А. І. Жуковський, М. Г. Железняк [та ін.]; НАН України, НТШ. Київ: Інститут енциклопедичних досліджень НАН України, 2010. URL: <https://esu.com.ua/article-15944> (дата звернення: 24.10.2023).

Мавріна О. С. Матеріали фондів земельних банків Одеського архіву як джерело до історії мусульманського дворянства Таврійської губернії // **XXII Східознавчі читання А. Кримського. Тези доповідей міжнародної наукової конференції (22–23 червня 2018 р., м. Київ).** Київ, 2018.

№ 3956. 29 сентября 1886. Высочайшее повеление, объявленное министром государственных имуществ “О возложении на Крымскую Вакуфную Комиссию розыскания и

приведения в известность частных вакуфов в Крыму” // **Полное собрание законов Российской империи (ПСЗРИ)**. Собр. 3-е. Т. VI: 1886. Санкт-Петербург, 1888.

Проскурякова Н. А. **Земельные банки Российской империи**. Москва, 2002.

Селіхов Д. Земський банк Херсонської губернії як специфічна форма кредитної кооперації України XIX – початку XX ст. // **Jurnalul juridic național: teorie și practică**. Т. 3, вип. 5. 2018.

Темірова Н. Р. Документи Херсонського земського банку про поміщицьке землеволодіння Південної України // **Записки наук.-дослід. лабораторії історії Південної України Запорізького нац. ун-ту: Південна Україна XVIII–XIX ст.** Вип. 6. 2001.

REFERENCES

Derzhavnyi Arkhiv Odeskoyi Oblasti (DAOO) [State archive of Odesa region], Fund 249, Inventory 1, File 2399 “O zaloge imeniya zemlevladel'tsa Evpatoriyskogo uyezda, dvoryanina Suleymana mirzy Mansurskogo pri d. Nurali i Bay Ogli Kipchak (24.10.1901 g.)”.

Derzhavnyi Arkhiv Odeskoyi Oblasti (DAOO) [State archive of Odesa region], Fund 249, Inventory 1, File 310 “O zaloge imeniya zemlevladelitsy Simferopol'skogo uyezda, dvoryanki Zeynep Sultan Khanym Nogayevooy pri d. Dzhavdzhurek (05.12.1870 – 11.10.1895)”.

Derzhavnyi Arkhiv Odeskoyi Oblasti (DAOO) [State archive of Odesa region], Fund 249, Inventory 1, File 5676 “Geometricheskiy spetsial'nyy plan Tavricheskoy gubernii Evpatoriyskogo uyezda dachi derevni Kambar s prinaldlezhashchimi k ney vsemi zemlyami, kotoraya vo vladenii sostoit Mustafy murzy, Ali murzy, Memetchi? murzy i Abu gazi? murzy Dzhaspinskiikh (iz dela Fedora i Nikolaya Arandt 1870 goda)”.

Derzhavnyi Arkhiv Odeskoyi Oblasti (DAOO) [State archive of Odesa region], Fund 249, Inventory 1, File 6010 “Geometricheskiy spetsial'nyy plan Tavricheskoy gubernii Perekopskogo uyezda dachi derevni Kiyat obshchego vladeniya rodnykh brat'yev dukhovnogo zvakniya Reshed Chelebiya i imama Ali...? Efendiya i polkovnika Amet beya Khunkalova (iz dela 1876 goda)”.

Derzhavnyi Arkhiv Odeskoyi Oblasti (DAOO) [State archive of Odesa region], Fund 305, Inventory 1, File 533 “O vydache ssudy pod zalog imeniya pri d. Tav – Dair Simferopol'skogo uyezda Tavricheskoy gubernii vdove shtabrotmistra Fat'me Sultan Khanym Arginskoy (po 1 muzhu Shirinskoy), dvoryaninu L'vu Robertovichu Dzhakson, Natal'ye Ivanovne Dzhakson. Nachato 4 avgusta 1892 goda – zakoncheno 19 maya 1919 goda”. 257 sheets.

Derzhavnyi Arkhiv Odeskoyi Oblasti (DAOO) [State archive of Odesa region], Fund 305, Inventory 1, File 695 “O vydache ssudy pod zalog imeniya pri d. Asma, Simferopol'skogo uyezda Tavricheskoy gubernii zheny dvoryanina Zeynep Sultan Shirinskoy i kollezhskogo registratora Memet murzy Kipchakskogo, Fazyla, statskogo sovetnika Mustafy i Selyameta murz Kipchakskikh, Feodosiyskogo kupecheskogo syna Il'i i kollezhskogo sovetnika Abrama Solomonovich. Krym. (06.09.1894 – 19.09.1914)”. 145 sheets.

Derzhavnyi Arkhiv Odeskoyi Oblasti (DAOO) [State archive of Odesa region], Fund 305, Inventory 1, File 969a “O vydache ssudy pod zalog imeniya v dache 2 chasti dachi der. Argin, po kupchey pri d. Basturchi, Simferopol'skogo uyezda Tavricheskoy gubernii, vdove dvoryanina Fera Sultan Khanym Shirinskoy, dvor. Seit Gireyu Arginskomu, Starokrymskim meshchanam Marku, Filipu i Georgiyu Romanovym, Kaptenko i dr. (21.12.1895 – 4.10.1917)”. 149 sheets.

Zemel'ni banky Novorosiy's'koho kraiu (za opysamy fondiv Odes'koho, Dnipropetrovs'koho ta Kirovohrads'koho arkhiviv) (2010), Compl. by A. V. Pyvovar, O. I. Pieshyi and K. V. Shliakhovyi, Akadempriodyka, Kyiv. (In Ukrainian).

Kyrychenko V. Ye. (2009), “Uriadovyi kontrol za aktsionernymy ipotechnymy bankamy v umovakh kryzovykh yavlyshch kintsya XIX – pochatku XX st.”, *Scientific notes of Taurida National V. I. Vernadsky University, Series “Juridical Sciences”*, Vol. 22 (61), No. 1, pp. 43–51. (In Ukrainian).

Krasnikova O. M. (1998), “Z istoriyi ipotechnoho kredyтування v Ukrayini”, *Finance of Ukraine*, No. 4, pp. 345–351. (In Ukrainian).

Krasnikova O. M. (1999), “Z istoriyi stanovlennya ta funktsionuvannya zemel'nykh bankiv v Ukrayini (1861–1918 rr.)”, *Ukrainian Historical Journal*, No. 6, pp. 64–69. (In Ukrainian).

Kryskov A. (2014), “Aktsionerni ustanovy ipotechnoho kredyтування v huberniyakh Pravoberezhnoyi Ukrayiny druhoyi polovyny XIX stolittya”, *The Scientific Issues of Ternopil Volodymyr Hnatiuk National Pedagogical University. Series: History*, Issue 1, Pt. 1, pp. 26–30. (In Ukrainian).

Lazepka V. I. (2010), "Zemelnyi bank", in *Entsyklopediya Suchasnoyi Ukrainy*, [Elektronnyi resurs], NAN Ukrainy, NTSh, Instytut entsyklopedychnykh doslidzhen' NAN Ukrainy, Kyiv, available at: <https://esu.com.ua/article-15944> (accessed October 24, 2023). (In Ukrainian).

Mavrina O. S. (2018), "Materialy fondiv zemel'nykh bankiv Odes'koho arkhivu yak dzherelo do istoriyi musulmans'koho dvoryanstva Tavriyskoyi huberniyi", in *XXII Skhodoznavchi chytannya A. Krymskoho. Tezy dopovidey mizhnarodnoyi naukovoyi konferentsiyi (22–23 chervnya 2018 r., m. Kyiv)*, A. Yu. Krymskyi Institute of Oriental Studies, Kyiv, pp. 21–22. (In Ukrainian).

"№ 3956. 29 sentyabrya 1886. Vysochaysheye poveleniye, ob'yavlennoye ministrom gosudarstvennykh imushchestv 'O vozlozhenii na Krymskuyu Vakufnuyu Komissiyu rozyskaniya i privedeniya v izvestnost' chastnykh vakufov v Krymu'" (1888), in *Polnoye sobraniye zakonov Rossiyskoy imperii (PSZRI)*, 3rd collection, Vol. VI: 1886, Saint Petersburg. (In Russian).

Proskuryakova N. A. (2002), *Zemel'nyye banki Rossiyskoy imperii*, ROSSPEN, Moscow. (In Russian).

Selikhov D. (2018), "Zems'kyi bank Khersons'koyi huberniyi yak spetsyfichna forma kredytnoyi kooperatsiyi Ukrainy XIX – pochatku XX st.", *Jurnalul juridic național: teorie și practică*, Vol. 3, Issue 5, pp. 29–32. (In Ukrainian).

Temirova N. R. (2001), "Dokumenty Khersons'koho zems'koho banku pro pomishchyts'ke zemlevolodinnya Pivdennoyi Ukrainy", *Zapysky nauk.-doslid. laboratoriyi istoriyi Pivdennoyi Ukrainy Zaporiz'koho nats. un-tu: Pivdenna Ukraina XVIII–XIX st.*, Issue 6, pp. 92–104. (In Ukrainian).

О. В. Бессараб, О. С. Мавріна

Документи бейських родів Криму сер. XIX – початку XX ст. у фондах земельних банків Державного архіву Одеської області

У статті вводяться до наукового обігу джерела з історії бейських родів Криму середини XIX – початку XX століття, що містяться у фондах Земського банку Херсонської губернії та Бессарабсько-Таврійського земельного банку Державного архіву Одеської області (ДАОО). У вказаних фондах нараховується 21 справа сімейств Ширінських, Аргінських, Яшлавських, Мансурських, Кипчакських про надання позики під заставу маєтку або ділянки землі. Справи бейських родів із фонду Земського банку Херсонської губернії не збереглися і відомі за назвами в описах.

Здійснено аналіз документів справ за позиками, які надавалися банку кримськотатарськими землевласниками, що походили з бейських фамілій. За типом інформації представлені джерела можна розділити на три групи: економічного характеру (документи господарської діяльності, акти оцінки дохідності маєтку або земельної ділянки), процедурного характеру (листування, що відображає етапи отримання та сплати позики, продажу маєтку), особисті документи соціального та майнового характеру (угода про межування, яфта, купчі грамоти).

Документи економічного характеру дають можливість ширшого та більш детального дослідження стану землеволодіння та характеру господарювання нащадків кримськотатарської аристократії наприкінці XIX століття. Очевидно, що усталений спосіб господарювання колись великих землевласників – нащадків бейських родів не забезпечував потребу в коштах. Маєтки перезаставлялися по декілька разів.

Процедурні документи демонструють, що позики надавалися досить швидко, правління банку контролювало роботу своїх агентів з оцінки прибутковості маєтку, а також було зацікавлене у вирішенні проблем своїх клієнтів, збереженні їхньої власності й недопущенні розпродажу майна.

Найбільш інформативними документами, які характеризують соціальні та економічні процеси, що відбувалися в середовищі кримськотатарської знаті протягом XIX ст., є особисті документи власників маєтків: купчі грамоти, угоди про розмежування землі, розподільчі акти при отриманні спадку, які власне і відображають процес обезземлювання нащадків кримськотатарської родової аристократії та розпад традиційних підвалин сільської общини упродовж XIX ст.

Ключові слова: бейські роди; XIX ст.; джерела; застава; земельні банки; кримськотатарська аристократія; позики; Таврійська губернія; фонди

Стаття надійшла до редакції 24.10.2023